

Panorama Oekraïne 2023 – IABR (Werken aan Water)

Introductie

De workshop Werken aan Water was de start van Panorama Oekraïne, een multidisciplinair project dat zich richt op de wederopbouw van Oekraïne. Werken aan Water was een kennis- en werkweek, waarin architecten, stedenbouwkundigen, beleidsmakers en academici zich gericht hebben op de rol van water in de wederopbouw van Oekraïne. De focus lag hierbij op de regio rondom de Dnipro Delta, het gebied rond de verwoeste Kakhovka-dam. De workshop vond plaats van 27 november tot en met 1 december 2023 in het Keilepand in Rotterdam.

De wederopbouw moet al tijdens de oorlog beginnen, de invasie van Rusland in Oekraïne vereist oplossingen. Zowel voor de huidige en urgente problematiek, als voor een duurzame toekomst. Met de ongewisse toekomst heeft Panorama Oekraïne ook als doel om bij te dragen aan de hoop van de Oekraïners. Met de expertise van Nederland op het gebied van waterbeheer en wederopbouw, hebben de deelnemers en experts gedurende de workshop gewerkt aan een veerkrachtig Oekraïne.

Panorama Oekraïne is een Oekraïens-Nederlands samenwerkingsproject waar de kennis van Nederland op het gebied van water en wederopbouw wordt ingezet voor de wederopbouw van Oekraïne maar we leren hier vooral met en van elkaar. Nederland heeft een geschiedenis van innovatief waterbeheer en infrastructuurontwikkeling die waardevolle lessen kan bieden voor de wederopbouwinspanningen in Oekraïne. Naar aanleiding van de toekenning van de Grote Maaskantprijs aan Floris Alkemade, initieerde hij dit project en heeft hij IABR gevraagd het te organiseren. IABR organiseert en coördineert Panorama Oekraïne in samenwerking met het Ukraine Netherlands Urban Network (UNUN), met inbreng van het College van Rijksadviseurs (CRa), Vereniging Deltametropool (VDM), the Independent School for the City, de gemeente Rotterdam, het Nieuwe Instituut, en lokale Oekraïense partners zoals ReStart Ukraine. Voor deze workshop werkte IABR ook samen met Archiprix International.

Doelstelling

Panorama Oekraïne richt zich op de wederopbouw van Oekraïne, met ontwerpend onderzoek en een participatieve, inclusieve aanpak werkt het richting een gezamenlijke visie op de toekomst. Vanuit ontwerp, kunst en cultuur werkt het aan oplossingen en kaders voor de toekomst van Oekraïne. Hierbij richt het zich specifiek op duurzaamheid, met gezonde en toekomstbestendige wijken, energieproductie, circulaire economie, mobiliteit, biodiversiteit, regeneratieve landbouw en regeneratief waterbeheer.

De workshop Werken aan Water focuste zich hierbij op de rol van water in de wederopbouw. Water speelt een belangrijke rol in de klimaatbestendigheid en veerkrachtigheid van Oekraïne, met het veranderende klimaat spelen uitdroging en overstromingen nu al een rol. Daarbij komt dat agricultuur de belangrijkste economie van Oekraïne is, de vruchtbare grond is een belangrijk onderdeel van de identiteit van het land. De verwoesting van de Kakhovka-dam is een drastische verandering in waterinfrastructuur van Oekraïne. Hiermee zijn naast de identiteit van het gebied, de irrigatiesystemen gelegen aan de Dnipro rivier, het opwekken van elektriciteit met het water en de stroming van het water drastisch veranderd. De dam heeft decennialang kunstmatig het waterverloop in stand gehouden, de workshop onderzoekt nieuwe mogelijkheden. Daarbij moesten de huidige problemen als tekort aan schoon drinkwater meegenomen worden in het plan voor de toekomst.

Dit programma is tot stand gekomen met verschillende maatschappelijke organisaties, ontwerpers en overheidsinstellingen over de wederopbouw van Oekraïne. De behoefte daar was duidelijk, een blik op de toekomst, houvast voor een nieuw Oekraïne, hoop voor de weg naar vrijheid. Panorama Oekraïne streeft naar het ontwikkelen van een framework dat houvast biedt voor het wederopbouwen van het land. Het steunen van Oekraïne met concrete ideeën, kennis en het benodigde netwerk geeft een positief perspectief.

Deelnemers

IABR en UNUN hebben in samenwerking met Archiprix International jonge architecten uit de hele wereld, die de prijs wonnen of genomineerd waren, uitgenodigd in Rotterdam. Met deelnemers uit onder andere Bangladesh, Mozambique, Tonga, Servië, Syrië en meer zijn vele verschillende etnische achtergronden samengebracht. Deze jonge architecten hebben samen met een jonge generatie Oekraïense architecten deelgenomen aan de Werken aan Water workshop. Zo zijn er zeven jonge Oekraïense professionals aanwezig in Rotterdam en werken er vanuit Oekraïne online vijf deelnemers mee.

Onder begeleiding van architecten en stedenbouwkundigen (van o.a. West 8, Echo Urban design, One Architecture & Urbanism, CrA, Felixx Landscape Architects & Planners, PosadMaxwan, KuiperCompagnons, KOTSIUBA Landscape Architecture, Urban Reform, Buro of Initiative Architecture (GA), Urban Curators, Urban Council of Union of Architects of Ukraine, LIAG, TU Delft en Studio Space Station) en waterdeskundigen (zoals Carola Hein, TU Delft en Daria Malchukova, Kherson State University) werken ze in acht groepen aan verschillende casussen, met elk haar eigen opdracht en begeleiding van experts. Een deel van de experts komt uit Oekraïne en is nu in Nederland als architect of onderzoeker aan het werk, onder hen ook Pavlo Gorokhovskiy, architect en adviseur bij het College van Rijksadviseurs (CRa) en Lesia

Topolnyk, oprichter van architectuurstudio Studio Space Station en winnaar van de Prix de Rome 2022.

Elk van de deelnemers is met eigen beweegredenen en motivaties naar Rotterdam gekomen. Zo kwam Teodora Spasić uit Servië, een land dat een grote Russische gemeenschap huisvest maar sinds de oorlog vooral een toename ziet in Oekraïense bewoners, naar Rotterdam omdat ze hier kon bijdragen aan het vormgeven van een nieuw systeem voor Oekraïne terwijl ze gelijktijdig nadenkt over de sociale implicaties van het herbergen van rivaliserende volkeren op haar grondgebied.

Schema programma

Maandag:

- [Introductielezing](#): Panorama Oekraïne workshop
 - *IABR + Archiprix + UNUN, gemodereerd door Saskia van Stein*
- [Lezing](#): Context en methode Panorama Oekraïne
 - *Floris Alkemade*
- [Lezing](#): De afschuwelijke ramp van de Kakhovka-dam: de ecologische, economische en sociale dimensies van de wereldwijde catastrofe in Oekraïne
 - *Daria Malchykova, Professor bij de Kherson State University*
- [Lezing](#): De gevolgen van een dam in het landschap: Onderzoek naar de relaties tussen infrastructuur, ruimte en samenleving.
 - *Luca Iuorio, Assistent Professor bij de TU Delft*

Dinsdag:

- Lezing: De wereldwijde technische reactie op de vernietiging van de Kakhovka-dam
 - *Florian Witsenburg, CEO van Tygron*
- [Lezing](#): De ervaring met planning van kustgebieden en ruimtelijke ordening in Oekraïne
 - *Yurii Palekha, Diplomist*

Woensdag:

- Excursie: Bezoek getijddepark Keilehaven
 - *Marcello Corradi, landschapsarchitect bij De Urbanisten*
- [Lezing](#): Systeemdenken in het waterdomein
 - *Carola Hein, Professor bij de TU Delft*

Donderdag:

- [Lezing](#): Ontwerpen door verschillende schalen in relatie tot watersystemen
 - *Taneha Kuzniecowa Bacchin, Associate Professor bij de TU Delft*
- [Lezing](#): Verborgene wateren - historische watersystemen in Nederland en Iran
 - *Nasim Razavian, PhD-kandidaat bij de TU Delft en Jens Jorritsma, oprichter van OBSCURA*

Vrijdag:

- [Eindpresentaties van alle deelnemende groepen](#)

Alle lezingen met een link zijn gefilmd en zijn terug te kijken op Youtube, daarnaast is er ook nog een uitgebreid beeldverslag van de werkzaamheden van deze week gemaakt.

Simultaan met de workshop Werken aan Water had de gemeente Rotterdam deze week een delegatie van drie gemeentes uit Oekraïne uitgenodigd, vanuit Odessa, Mariopol en Mykolayiv. Ze waren in Rotterdam voor een kennisuitwisseling, vooral op het gebied van technische ontwikkelingen. Hoe zet je die in voor de klimaatadaptaties in de stad en de planning van je stad. De delegatie is door IABR uitgenodigd aanwezig bij de eindpresentaties. Representanten van beide ambassades waren ook aanwezig.

De regio rondom de Kakhovka dam

Op maandagochtend vertelde Daria Malchykova, professor aan de Kherson State University, over de Kakhovka dam en het reservoir. Op 6 juni 2023 is de dam gebombardeerd en vernietigd door het Russische leger. Hierop volgde grote overstromingen rondom de Dnipro rivier en het leeglopen van het Kakhovka reservoir. Het gebied is hierdoor totaal vernietigd, veel dorpen en steden zijn ondergelopen en onbewoonbaar geworden, vele burgers zijn hierbij omgekomen.

Het gebied was onherkenbaar, water bepaalde wat er mogelijk was qua landbouw, waar je kon wonen en waar schoon drinkwater beschikbaar was. Daarnaast speelde de dam een rol in het opwekken van elektriciteit voor de regio. In het water schuilde de identiteit van het gebied, de economie draaide erop. De catastrofe dwingt de omgeving om het gebied opnieuw vorm te geven, het herbouwen van de dam zou minimaal vijf jaar duren en het is verre van een gegeven dat dat de beste oplossing is. Malchykova benadrukte hoe belangrijk het is om waardigheid en menselijkheid terug te brengen in de regio.

Ambities

Floris Alkemade, oud-rijksbouwmeester en oprichter van architectenbureau FAA, legde bij de start van de week de ambities bloot: het bieden van hoop aan de mensen in Oekraïne en het veranderen van de huidige status quo. Te lang zijn architecten bezig geweest met het steeds beter oplossen van dezelfde vraag, te werk gegaan als ingenieurs. En daar zijn architecten goed in. In tijden van grote verandering is dat niet genoeg, in de grote complexiteit is fantasie de kracht van een architect. Juist creativiteit onderscheidt architecten van de rest van het werkveld. Het doel is dan ook niet om het antwoord op een vraag te vinden, het doel is de juiste vragen te stellen.

Voor die juiste vragen is een nieuwe vorm van denken nodig, een nieuw framework dat houvast geeft voor de wederopbouw van Oekraïne. Het ontwikkelen van dat framework is Panorama Oekraïne, waar deze workshop de eerste stap in zette. Alkemade gaf alle aanwezigen ook een uitdaging mee: *'Are you strong enough to live in this time?'* Hiermee zette hij de toon.

De uitdaging lag dan ook in de samenwerking deze week, de casus is te groot om individueel aan te pakken. Naar elkaar luisteren, elkaar vragen stellen en dromen. *'In dreams begins responsibility'* haalde Alkemade W.B. Yeats aan, als je de ruimte hebt om te dromen dan moet je daar ook iets mee. Het is een stap naar de transformerende stad, op sociaal, economisch en technologisch vlak. Voor de werkwijze wordt gerefereerd aan de Kintsukuroi, een Japanse kunst waarbij de scherven van gebroken keramiek gelijmd wordt met een goudkleurige lak. Het toont de schoonheid van de breuken. Het moet de veerkracht tonen van Oekraïne, een land dat niet

getekend moet zijn door de invasie, maar door de manier waarop het daarmee omgegaan is.

De casussen

De wederopbouw van Oekraïne en specifiek het Kakhovka-gebied is geen lineair proces, zowel de nadere toekomst als de periode daarna is nog onzeker. De oorlog loopt nog, het ontwerpen voor de wederopbouw moet echter nu al beginnen. Oekraïne is een staat in transformatie, met een lange geschiedenis en een eigen cultuur. Om met een ontwerp te komen moest elke groep met een voorstel komen dat de sociale, economische en technische aspecten meenam in een nieuw ruimtelijk voorstel. Juist het systeemdenken van de jonge architecten werd hierbij gevraagd. Elke groep werkte aan haar eigen opdracht, deze waren als volgt:

1. *Independent Eco-Agri-UA-Culture* (Experts: Lot Locher, Pavlo Gorokhovskiy // Deelnemers: Benedikt Zeller, Javier Nadal, Lucia Juambeltz, Daryna Pasyuta)

Hoe kan het gebruik en eigendom van land duurzaam blijven in een periode na oorlog? De grond in Oekraïne is zeer vruchtbaar, waar burgers misschien de middelen niet hebben om opnieuw op te bouwen wat ze hadden, hebben bedrijven hier veel commerciële belangen. Hoe behouden we het belang van biodiversiteit en ecologie met een ruimtelijk ontwerp waarin de economische belangen meegenomen zijn en de identiteit van Oekraïne behouden blijft? En hoe kunnen we tegelijkertijd een strategie voor het ontmijnen van het landbouwgebied ontwikkelen, gebaseerd op water en ecologie?

2. *Water Care: Sviatohirska hromada* (Expert: Anastasiya Ponomaryova // Deelnemers: Kateryna Lopatiuk, Mariia Leonenko, Liudmyla Shvets)

Deze groep werkte vanuit Oekraïne (online) en focuste zich op de drinkwatercrisis op een kleinere schaal. Gemeentes hebben moeite om de centrale drinkwatervoorziening weer te herstellen na de schade die veroorzaakt werd door de Russische agressie in Oekraïne. Zelfs als de systemen weer opgestart zijn, weet je nooit hoe lang dit zo blijft. Hoe kunnen ontwerp oplossingen bijdragen aan een veerkrachtige gemeenschap die om kan gaan met (tijdelijke) watertekorten?

3. *Rain Is For Free* (Experts: Mariia Andriienko, Deborah Lambert, Eduardo Marin // Deelnemers: César Barbarán, Guido Farabollini, Sebastian Leon, Aadll Patel, Mariia Semibratova)

Met het doorbreken van de dam is de natuurlijke stroming van de Dnipro rivier hersteld, dit biedt de kans om vanuit deze staat van het land te ontwerpen. Hoe visualiseren we een nieuw landschap dat vanuit de natuur oplossingen biedt voor de stroming van het regenwater?

4. *The Space That Water Leaves Behind* (Expert: Shelley Long, Nazar Dutko, Ben Kuiper, Anastasiia Palii // Deelnemers: Clément Tardivet, Carolina Neuhaus Buzaglo, Tongay Dango, Carmen Bistuer, Cinthia Olate, Chiara Pasqualini)

Op welke manier kunnen overstromingen en uitdrogingen van het land voorkomen worden met behulp van natuurlijke processen? Het landschap is na de vernietiging van de Kakhovka dam veranderd, veel gebieden zijn droog komen te staan. De focus van deze casus ligt op de veerkracht van het gebied. Welke strategie kunnen we ontwikkelen voor een natuurlijk herstel van het gebied met de juiste omstandigheden voor recreatie, schoon drinkwater, veiligheid en agricultuur?

5. *Впливай / (не)впливай (Vplyvay / (ne) vplyvay) – Influence / De-Influence* (Experts: Lesia Topolnyk Robbert Jan van der Veen) // Deelnemers: Karina Hernandez, Corentin Morgan de Rivery, Piotr Kalbarczyk, Svitlana Usychenko)

Het verdwijnen van de Kakhovka dam was een ramp, maar de bouw van de dam was dat in het verleden ook. De wederopbouw van het landschap weerspiegelt de nieuwe definitie van hunzelf en de wereld om hun heen. Hoe kunnen we door middel van ruimte de nieuwe periode van een Vrij Oekraïne manifesteren, dat niet gebaseerd is op controle maar op de erkenning van vrijheid en de rechten van mensen en voorbij de mens? En hoe ontwerpen we dat voorbij het perspectief van de mens?

6. *Future Fertile Land* (Experts: Lidiia Chyzhevka, Ruut van Paridon // Deelnemers: Icao Tiselli, María Martínez-Morón, Constanza Jara, Nataliia Butyrina, Tetiana Hlushchenko)

De grond in Oekraïne is vruchtbaar, maar door overexploitatie verliest Oekraïne elk jaar naar schatting 500 miljoen ton grond per jaar. De huidige irrigatiesystemen zijn niet efficiënt en stoten veel CO₂ uit. Met de huidige opwarming van het land is er een nieuw plan nodig voor de agricultuur. Hoe ontwerpen we een nieuw duurzaam voedsel- en watersysteem voor de regio rondom de Dnipro rivier?

7. *System -Mind-Mapping* (Experts: Elena Chevtchenko, Nazar Gresko // Deelnemers: Mohammed Enfarad Chowdhury, Shahd Suliman AlNaami, Teodora Spasić, Hasan Hashas)

Om een nieuw systeem voor Oekraïne te ontwerpen is het belangrijk te begrijpen welke factoren en onderlinge relaties er zijn. Door het Nederlandse watersysteem te analyseren is het streven om hier een visueel overzicht in te scheppen, dat vervolgens gespiegeld kan worden aan Oekraïne. Hoe kunnen we daarmee identificeren wat we weten, maar vooral ook wat we niet weten?

8. *The Freedom Land: The Place Where You Can Become Free* (Experts: Tetiana Breurs, Wouter Vos, Vlodco Zotov // Deelnemers: Akshara Mundada, Chin Yan Yong, Ivo Fuenzalida Pino)

Het herbouwen van de Kakhovka dam zou volgens milieuonderzoekers net zo schadelijk zijn als het vernietigen ervan. Bovendien laat de vernietiging van de dam zien hoe kwetsbaar we zijn geworden door afhankelijk te zijn van megastructuren. Welke nieuwe technologieën, duurzame onderzoeksmethoden en duurzame energiebronnen zijn er om de regio te versterken?

Programma

De workshop bood elke dag lezingen aan de deelnemers en experts, een diversiteit aan onderzoekers, architecten en ondernemers heeft op vraag van de IABR en de organiserende partners een presentatie weergegeven. De presentaties boden ondersteuning en kennis aan de projecten, in de korte tijd die ze hadden konden ze zo hun aannames onderbouwen en de bestaande kennis inzetten als fundament voor ruimtelijk onderwerp.

De historie van de dam

Op maandagmiddag deelde Luca Iuorio, assistent professor urbanism bij de TU Delft, zijn onderzoekswijze rondom dammen en dijken. Waar de dam vaak benaderd wordt als statisch object, is het tegenovergestelde waar. Dammen hebben een beperkte levensduur en verlangen constant onderhoud. De dam moet daarom altijd gezien worden als onderdeel van een dynamisch systeem, eentje die een rol vertolkt in een keten van natuurlijke processen en kunstmatige ingrepen. Bij het bouwen en slopen van de dam vertoont een dam ook altijd een belangrijk spiegelbeeld van de huidige staat van een land of overheid.

Deze presentatie was een belangrijk startpunt voor een aantal van de groepen. Toen de Kakhovka-dam in 1955 gebouwd werd in de toenmalige Sovjet-Unie was het machtsvertoon van de overheid van Stalin, terwijl het voor de ecologie en de omgeving van de dam een ramp was, waar veel natuur, dorpen en mensen onder geleden hebben. De vernietiging op 6 juni 2023 weerspiegelt de huidige onderdrukking. De nieuwe ontwerpen moeten de nieuwe identiteit van een toekomstbestendig en vrij Oekraïne weerspiegelen.

Voorbeelden uit de praktijk

De vervolgdagen gaven handvaten voor de groepen om mee de slag te gaan. Dinsdagochtend presenteerde Florian Witsenburg, CEO van Tygron, de software waarmee direct na de bombardementen een voorspelling is gemaakt van het verloop van de overstromingen in de twintig volgende dagen. Een software die ook ingezet kan worden voor nieuwe stedelijke ontwerpen en de impact daarvan op eventuele overstromingen of neerslag.

Op woensdagochtend presenteerde Marcello Corradi, landschapsarchitect en stedenbouwkundige bij de Urbanisten, projecten waarbij hij liet zien hoe het water een rol speelt in het ruimtelijke ontwerp. De deelnemers bezochten het Getijdenpark Keilehaven vervolgens ook. Het ontwerp, dat nu in aanbouw is, toont verschillende lagen die afhankelijk van de getijden onder water staan en zo verschillende ruimte bieden aan andere vegetatie. Twee doelen waren hierbij van belang voor de deelnemers, de uiteenlopende vegetatie biedt een vruchtbaar leefgebied voor vissen

en vogels, en daarnaast brengen de verschillende hoogtes in het ontwerp ook de stad en het water dicht bij elkaar. Rotterdam, een stad die gekenmerkt wordt door de Maas, biedt namelijk bijna geen plek waar bewoners en water met elkaar in contact staan, het verbinden van de twee ontwikkelt haar identiteit als waterstad.

Het anticiperen op de natuurlijke stijgingen en dalingen van het water werd getoond in de presentatie van Ben Kuiper, zelfstandig landschapsarchitect en tafelexpert deze week, met de 'ontpoldering' van Noordwaard in de Biesbosch. Hier is een stuk land herontworpen als natuurgebied dat onder water kan lopen bij een hoge waterstand, hier wordt ruimte voor het water gemaakt in plaats van dat het water tegengehouden wordt.

Nieuwe denkwijzen

Deze omgekeerde denkwijze past bij deze week, systemen van de toekomst moeten met het water ontworpen zijn, niet ertegen. Taneha Kuzniecowa Bachhin, onderzoeker bij Urbanism aan de TU Delft, presenteerde haar onderzoek naar *water sensitive design*. De impact van water op een samenleving werd uiteengezet in haar nieuwe benadering aan de hand van transcalariteit. Hiermee wordt op individuele, maatschappelijke en natuurlijk schaal water meegenomen in haar rol voor de samenleving. Zo wordt water benaderd vanuit de geschiedenis van het land, hoe bewoog het water zich voor de kunstmatige ingrepen van de mens? Met deze benadering kan vanuit de eigen identiteit ontworpen worden, en is innovatie niet de drijfveer. Als voorbeeld daarvan toonde Jens Jorritsma en Nasim Razavian hun project Hidden Waters, waarbij de lessen vanuit de geschiedenis van een sluis in Iran worden onderzocht naar actualiteitswaarde.

Resultaten

Binnen vijf dagen zijn alle deelnemers hecht geworden, in de ruimte in het Keilepand is een vrije en geconcentreerde sfeer ontstaan. Eén waar bewustzijn was van de urgentie van het onderwerp, maar ook vrijheid was om met nieuwe ideeën en perspectieven te komen. Het gebrek aan ego tekende de ruimte. *'The real tension of the situation we are working on pushes us beyond the uncomfortable of not knowing each other,'* vertelde deelnemer Icao Tiselli uit Tonga. Er is een bewustzijn ontstaan dat deze casus te groot is om alleen over na te denken. Met het korte tijdsbestek is er gefocust op juist het luisteren naar elkaar. De eindpresentatie bracht de verschillende inzichten van de week samen. Hierbij was ook de delegatie uit Oekraïne aanwezig, met medewerkers van de gemeentes Odessa, Mariupol en Mykolayiv.

Presentatie

Alle groepen zijn uitgedaagd om vooral de juiste vragen te stellen, niet met precieze oplossingen te komen. De verwachtingen vanuit Daria Malchykova waren dan ook vooral gefocust op nieuwe manieren van denken. *'This is not a project that is going on for five days, this will be going on for years. This week is all about creating new perspectives.'* De groepen presenteerden elk collectief hun werk.

Het nieuwe perspectief werd direct gepresenteerd, *Rain Is For Free* presenteerde de Kakhovka-dam als centraal tandwiel in het oude systeem. Een systeem dat niet meer werkt zonder de dam, als alternatief werd een decentraal systeem gepresenteerd. Waarin met andere interventies dezelfde positieve effecten zoals bescherming tegen overstroming, elektriciteitsopwekking en irrigatie, bereikt konden worden met lokale oplossingen. De groep *Water Care* die met een livestream vanuit Kiev presenteerde stelde hierbij voor om juist erfgoed en herkenningspunten hiervoor in te zetten, zo is het nieuwe systeem direct onderdeel van de identiteit.

Het heropbouwen en behouden van de identiteit van Oekraïne speelde een belangrijke rol in veel van de presentaties. De groep van *Vplyvay / (ne) vplyvay* presenteerde een game die uitdaagt om de identiteit van een nieuw vrij Oekraïne te zien vanuit perspectieven van de mens en voorbij de mens.

Het meenemen van het natuurlijk belang speelde een belangrijke rol, het beeld van de herstellende natuur op de nu uitgedroogde gebieden was hierbij gidsend. Deze veerkracht kwam naar boven in de presentatie van *The Space That Water Leaves Behind*, het was de gids naar een natuurlijk herstel van de rivierbedden. Waar met verschillende hoogtes van het land verschillende nieuwe vegetaties kunnen ontstaan, zoals we gezien hebben in het Getijdenpark Keilehaven.

Innovative Rainwater Management toonde de transcalariteit die in veel projecten meegenomen is. Vanuit kleine ingrepen die een huishouden al toe zou kunnen passen

voor het opvangen van regenwater, tot aan regionale ingrepen die op grote schaal kunnen bijdragen aan het gebruiken van regenwater voor irrigatie in periodes van droogte. Zo werd de korte en de lange termijn overbrugd. Waar het huidige tekort aan schoon drinkwater wordt tegengegaan en oplossingen worden geboden voor de toekomstige agricultuur van Oekraïne.

De presentatie van *System Mind-Mapping* nam een stap vooruit in de toekomst, met hun ontwerp voor een digitale tool die de verschillende factoren van specifieke problemen weergeeft, presenteerde ze ook een plan dit in de toekomst uit te werken. Ze hadden gedurende de workshop het ook al getest op de projecten van de andere groepen, de kruisbestuiving die hoop geeft voor de toekomst van Panorama Oekraïne.

Reflectie

De doelstelling van de week bleek duidelijk uit de gepresenteerde resultaten van alle groepen, het herbouwen van de dam behoorde niet tot gekozen ontwerpen. *'Being a hero is being counterintuitive'* deelde Floris Alkemade in zijn openingslezing. Want luisteren is tegenintuïtief, niet vanuit jezelf denken, maar altijd vanuit de ander. Alle groepen toonde dat er een alternatief systeem mogelijk is, elk presenteerde een alternatieve oplossing, vanuit de natuur en identiteit van Oekraïne.

Binnen een week is een sfeer ontstaan die ruimte liet voor iedereen die deze week bijgedragen heeft. Deelnemer Tongay Dango uit Mozambique deelde zijn interpretatie van deze sfeer *'In Africa we call this atmosphere Ubuntu, it means that we are human, because of our humanity towards others.'* In menselijkheid schuilt de hoop in deze vreselijke omstandigheden.

De toekomst

Deze workshop in het Keilepand was de start van het langdurige Panorama Oekraïne. De aanwezige partners en de delegatie uit Oekraïne hebben de resultaten van het project al gezien, nu kunnen de vervolgstappen gezet worden. Samen met VNG International organiseerde UNUN online webinars met lokale Oekraïense gemeenten om de resultaten te delen. Daarnaast zijn er ook meerdere publicaties in Oekraïense media geweest over het project. In de voorbereiding van Werken aan Water was het benodigde netwerk verzameld, deze wordt nu ingezet voor de verdere ontwikkeling van het Panorama Oekraïne. Met de vele oorlogen die nu wereldwijd bezig zijn is het belangrijk om de lessen en het framework verder te verspreiden. Gedurende de komende jaren zullen meerdere van dit soort workshops gehouden worden, telkens met de focus op en in samenwerking met mensen uit Oekraïne, architecten, landschapsonwerpers en stedenbouwkundigen en creativiteit als gids. De inzichten die hier opgedaan worden zullen hun weg vinden naar het Panorama, voor Oekraïne, maar ook voor alle andere landen in oorlog.